

УДК 347.65/68

Р. Ф. Гонгало

ДЕЯКІ СУЧАСНІ АСПЕКТИ УЧАСТІ ДЕРЖАВ У РОЗГЛЯДІ СПРАВ ЩОДО СПАДКУВАННЯ ЗА ЗАКОНОМ

Цивільним кодексом України введено нове поняття «відумерлість спадщини» (ст. 1277). Аналіз відповідних положень ЦК України дає підстави для висновку про доцільність такого нового поняття, оскільки, незважаючи на подібність правових підстав визнання спадщини виморочною та відумерлою, за юридичною оцінкою правовий режим «відумерлості спадщини» має суттєві відмінності від категорії «виморочне майно». Насамперед йдеться про те, що питання про визнання спадщини відумерлою вирішується не за фактом відсутності (нез'явлення, усунення, відмови, неприйняття) спадкоємців, а за рішенням суду. Крім того, суб'єкт, до якого переходить визнана судом відумерлою спадщина (згідно з ч. 3 ст. 1277 ЦК — це територіальна громада за місцем відкриття спадщини), набуває її не за правом спадкування, а фактично приймає спадщину лише на зберігання. Відповідно до ч. 2 ст. 1280 ЦК у разі пред'явлення вимог спадкоємця, що пропустив строк для прийняття спадщини, що була визнана відумерлою, такий суб'єкт (територіальна громада) має повернути спадкове майно законним правонаступникам спадкодавця, якщо воно збереглося в натурі, або виплатити грошову компенсацію (у разі його продажу). При цьому на нього покладається обов'язок задовольнити вимоги кредиторів спадкодавця (ч. 4 ст. 1277 ЦК). Отже можна стверджувати, що Цивільним кодексом України введено нову концепцію, за якою спадкове правонаступництво суб'єкта, до якого переходить визнана судом відумерлою спадщина, набуває характеру сингулярного [1, с. 279].

Наведене вказує на виправданість відмови в українському праві від поняття «виморочності майна», яке певною мірою набуває змісту конфіскації. З цього приводу варто погодитись з відомим англійським правником Тоні Оноре, який зазначив, що ідея конфіскації державою влас-

ності, власник якої вмирає, не склавши духівниці (заповіту), не є вдалою [2, с. 47].

Повертаючись до розглядуваного нами питання щодо участі держави у відносинах спадкування, зазначимо, що хоча суб'єктами спадкування відумерлої спадщини ЦК України визначає лише територіальну громаду (в особі відповідного органу місцевого самоврядування) за місцем відкриття спадщини, у межах спадкових правовідносин із участю «іноземного елемента» суб'єктом відносин спадкування майна такої спадщини завжди буде відповідна держава.

За традиціями міжнародного приватного права у практиці для вирішення питань щодо набуття державою у власність такого спадкового майна (виморочної чи відумерлої спадщини) застосовуються два загальноновизнані принципи:

1) принцип «окупації», що означає перехід спадкового майна до держави місцезнаходження відповідного майна;

2) визнання за іноземною державою права набувача щодо майна спадщини, яка відкрилась за кордоном, згідно з принципом «тісного зв'язку» спадкодавця з державою — відповідно до особистого закону фізичної особи (*lex patriae* або *lex domicilii*). Проте у такому разі виникає колізія щодо вирішення питань спадкування нерухомого майна.

За певних обставин між державами з приводу набуття прав на таке спадкове майно може виникнути спір. Так, одна держава може висунути спадкові претензії на таке майно за правом перебування його на її території — правом «окупації» (такий принцип, зокрема, існує у США, Австрії [3, с. 506]). Інша ж держава може вважати себе так званим дальнім спадкоємцем (*ultimus haer*) за іншими принципами та вимагати переходу такого майна під свій контроль.

На міжнародному рівні вирішення питань набуття державою майна такої спадщини за означеними принципами традиційно встановлюється у договорах про правову допомогу, укладених між зацікавленими державами. За загальним правилом, рухоме майно померлого передається державі, громадянином якої на момент смерті був спадкодавець, якщо спадкодавець — особа без громадянства — державі його постійного місця проживання, а нерухоме майно переходить у власність держави, на території якої воно знаходиться. Таку конструкцію розподілу спадкових прав та переходу у власність спадкового майна між зацікавленими державами закладено у Кишинівській конвенції про правову допомогу та правові відносини у цивільних, сімейних і кримінальних справах від 07.10.2002 р. (ст. 49), а також у двосторонніх договорах України про правову допомогу, укладених із Чеською Республікою від 28.05.2001 р. (ст. 39), Республікою Куба від 27.03.2003 р. (ст. 34), Республікою Польща від 24.05.1993 р. (ст. 38), Литовською Республікою від 07.07.1993 р. (ст. 36), Республікою Грузія від 09.01.1995 р. (ст. 35), Соціалістичною Республікою В'єтнам від 06.04.2000 р. (ст. 35), Республікою Македонія від 10.04.2000 р. (ст. 35), Латвійською Республікою від

23.05.1995 р. (ст. 37), та міжурядових договорах із Республікою Молдова від 13.12.1993 р. (ст. 38), Естонською Республікою від 15.02.1995 р. (ст. 35) тощо.

Однак деякі двосторонні договори щодо вирішення означених питань встановлюють інші правила. Зокрема в Угоді між Україною та Турецькою Республікою про правову допомогу та співробітництво у цивільних справах від 23.11.2000 р. закріплено принцип «окупації», відповідно до якого рухоме та нерухоме майно померлого громадянина однієї з Договірних Сторін, що не має спадкоємця на території другої Договірної Сторони, передається у власність держави, на чий території воно знаходиться (ст. 31).

З огляду на зазначене вважається за доцільне закріпити у національному законодавстві України, зокрема у Законі України «Про міжнародне приватне право», що у випадку відкриття за кордоном спадщини померлого, який є громадянином України, за відсутності спадкоємців за заповітом і за законом, усунення їх від права на спадкування, неприйняття ними спадщини, а також відмови від її прийняття, така спадщина визнається відумерлою в порядку, визначеному законом України, та переходить у власність держави. При цьому держава має набувати прав та обов'язків щодо такої спадщини аналогічно тим, що передбачені ЦК для територіальної громади.

У порядку порівняльного аналізу зазначимо, що Російська Федерація відповідно до ст. 1151 Цивільного кодексу РФ може успадковувати за законом, — якщо відсутні інші спадкоємці, то майно померлого вважається виморочним, а виморочне майно переходить в порядку спадкоємства згідно із законом у власність Російської Федерації. Так само у разі відсутності спадкоємців за законом майно переходить до держави за законодавством Німеччини [4, с. 115] та Швейцарії за правом спадкоємства, тобто держава набуває усіх прав та обов'язків, що пов'язані із спадкуванням. За законодавством Англії та Франції майно виморочної спадщини переходить до держави як безхазяйне. Різними є і терміни щодо визнання спадщини виморочною, наприклад, лише в США залежно від штату на спадкоємців очікують від 5 до 30 років. Так само правовий режим спадкового майна, яке було визнано відумерлою (виморочною) спадщиною, а також права та обов'язки суб'єктів, які згідно з міжнародними договорами набули прав на таке спадкове майно, визначається внутрішнім законодавством держави, до якої перейшло таке майно.

Особливість правосуб'єктності держави у спадкових правовідносинах виявляється у тому, що держава не є традиційним суб'єктом відносин спадкування — її участь у таких правовідносинах зумовлена особливістю правового статусу майна як «відумерлої спадщини», потребою у правовому вирішенні питань подальшої долі такого майна, недопущення можливості втрати його, а також прав та обов'язків спадкодавця для цивільного обороту, перетворення його у безхазяйне тощо. Тому набуття державою права власності на майно відумерлої спадщини не виклю-

чає в подальшому набуття права власності на таке майно іншими суб'єктами цивільного права відповідно до законодавства.

Цивільне законодавство України щодо регулювання відносин спадкування за участю держави характеризується принципово новими підходами, що відповідають загальному духу цивільного права у забезпеченні автономії особистості та невтручання держави у сферу приватноправового життя людини та суспільства. Проте певні питання спадкового права, що стосуються участі держави у відносинах спадкування, ще належить вирішити на законодавчому рівні. Це, зокрема, стосується випадків: набуття державою прав на відумерлу спадщину, що відкрилась за кордоном; коли до складу відумерлої спадщини входять історичні та культурні пам'ятки, літературні, художні твори, інші об'єкти інтелектуальної власності, що мають історичну, культурну, наукову цінність та загальносуспільне значення, адже такі об'єкти не можуть належати лише окремій територіальній громаді, оскільки є суспільним надбанням; коли до складу спадщини входять корпоративні права, насамперед це стосується тих господарських товариств, що створені за участю держави, тощо. При вирішенні цих питань слід виходити з того, що участь держави у цивільних відносинах є правовою формою узгодження загальносуспільних (публічних) інтересів, що становлять квінтесенцію інтересів суспільства, забезпечених цивільним правом, та представлених державою, з індивідуальними інтересами приватної особи. Тому, враховуючи загальноправовий статус держави, участь її у відносинах з приводу спадкування за законом у певних випадках є виправданою та доцільною в інтересах усього суспільства, повинна здійснюватись у загальнокорисних і державно-виправданих цілях.

Характерним для чинного законодавства є положення про те, що держава має право спадкування. ЦК передбачено процедуру переходу спадщини до територіальної громади тільки за умови визнання її відумерлою судом за заявою відповідного органу місцевого самоврядування за місцем відкриття спадщини.

Частиною 1 ст. 1277 ЦК встановлено лише випадки визнання всієї спадщини відумерлою, але з аналізу ч. 3 ст. 1274 ЦК теоретично і практично можливим є випадок, коли спадкоємці відмовляться приймати частку спадщини, від якої відмовився один із спадкоємців на користь іншого, коли підпризначення не існувало. Виходячи з цього можна говорити, що така частка може визнаватися відумерлою, оскільки інших варіантів успадкування такої частки не встановлено. Можна говорити про те, що така частка спадщини має успадковуватися на загальних підставах, тобто розподілятися між всіма спадкоємцями, але, визначаючи особливості її спадкування, слід було б регламентувати всі можливі випадки її спадкування, коли спадкоємців за законом не існує.

Спадщина визнається судом відумерлою (ст. 275 ЦПК) у разі:

- 1) якщо знайти спадкоємців за заповітом і за законом не вдалося;
- 2) усунення спадкоємців від права на спадкування;

3) неприйняття спадкоємцями спадщини [5, с. 855–857];

4) відмови від її прийняття.

У ст. 1277 ЦК та ст. 274 ЦПК ініціатором процесу визнання спадщини відумерлою у суді встановлено лише орган місцевого самоврядування за місцем відкриття спадщини, який є вигодонабувачем. Виходячи ж з того, що всі відомості про зазначені обставини має нотаріус, він зобов'язаний надати всю необхідну інформацію органу місцевого самоврядування за місцем відкриття спадщини. Деякі автори дотримуються концепції [6, с. 66–67], що нотаріуси є заінтересованими особами у визнанні спадщини відумерлою, оскільки саме вони несуть обов'язки з приводу охорони спадкового майна, ведуть спадкові справи, тому вони зацікавлені в тому, щоб спадщина не залишалась відкритою тривалий строк.

Тому в разі відсутності ускладнень у спадковому процесі, наприклад, щодо розшуку спадкоємців, переходу права на спадкування, розгляду спадкових справ судом, заява про визнання спадщини відумерлою подається після спливу одного року з часу відкриття спадщини.

Якщо однорічний термін з моменту відкриття спадщини не закінчився, то у цьому випадку за ст. 276 ЦПК суд відмовляє у прийнятті заяви про визнання спадщини відумерлою. Але положення цієї норми щодо відмови у прийнятті заяви не узгоджується зі стадійністю ЦПК, оскільки нині у ЦПК відсутня норма, яка регламентувала б порядок відмови у прийнятті заяви (ст. 136 ЦПК 1963 р.). За чинним ЦПК суд може або повернути заяву за ст. 121 ЦПК, або відмовити у відкритті провадження у справі за ст. 122 ЦПК. Оскільки у ст. 276 ЦПК йдеться про неможливість розгляду судом справи про визнання спадщини відумерлою раніше ніж мине один рік, то слід говорити про те, що ця справа не підвідомча суду за таких умов, тому суддя повинен відмовити у відкритті провадження у справі за аналогією з п. 1 ч. 2 ст. 122 ЦПК, а не про відмову у прийнятті заяви, оскільки це положення застаріле та не враховує конституційний принцип, передбачений ст. 124 Конституції про те, що юрисдикція судів поширюється на всі правовідносини, які виникають у державі, та право на судовий захист і звернення до суду за судовим захистом не може знаходитись під умовою. Максимальний строк для визнання спадщини відумерлою ні ЦК, ні ЦПК не встановлено.

Раніше держава визнавалась спадкоємцем за законом «третьої» і останньої черги, однак тепер перед переходом спадщини до держави застосовуватиметься процедура її визнання відумерлою. Тобто в тих випадках, коли державою не набуто права і вони не реалізовані (не оформлені), то така спадщина, на думку авторів, має проходити процес визнання її відумерлою.

Деякі автори, обґрунтовуючи строк подання заяви про прийняття спадщини, зазначають про те, що «шість місяців йде на з'ясування питання, чи буде прийнята спадщина спадкоємцями за заповітом або за законом, і ще шість місяців для з'ясування питання, чи є претензії на

спадкове майно з боку інших осіб (співвласників, кредиторів тощо)» [7, с. 1030]. Така концепція не узгоджується з положеннями порядку спадкування, оскільки на вирішення питання про прийняття спадщини або відмови від неї спадкоємцям за заповітом надається строк в шість місяців (ст. ст. 1269, 1273 ЦК), а перехід права на прийняття спадщини зумовлюється продовженням строку до трьох місяців. Положення про права співвласників на пред'явлення претензій до спадкоємців щодо строків взагалі не вирішено.

Застосований у цій нормі термін «заява», а не «позов», свідчить про те, що така справа має розглядатися у порядку окремого провадження. Статтями 274–278 ЦПК регламентується порядок розгляду судом справ про визнання спадщини відумерлою. Така заява за ст. 274 ЦПК подається до суду за місцем відкриття спадщини, тобто тут має місце аналогія закону щодо виключної підсудності (ст. 114 ЦПК) цієї категорії справ. Суд розглядає таку справу за заявою органу місцевого самоврядування [8, с. 330]. При аналізі останнього положення постає питання: орган місцевого самоврядування зобов'язаний чи має право на подання такої заяви до суду? За ст. 45 ЦПК органи місцевого самоврядування беруть участь у процесі у двох формах — шляхом подання заяви та з метою надання висновку у справі на виконання їх повноважень. Тобто як прокурор, так і орган місцевого самоврядування у кожному конкретному випадку повинні самі вирішувати питання про необхідність звернення до суду, але таке звернення в інтересах приватних осіб — це право органу, а не його обов'язок, оскільки у ст. 3 ЦПК закріплено положення, що будь-яка заінтересована особа вправі звернутися до суду, і ніхто її не може змусити до цього, тобто коли особа звернулася до прокурора з проханням про представництво її інтересів у суді, то прокурор може в її інтересах звернутися до суду, якщо він дійде висновку, що має місце порушення закону. Щодо необхідності звернення органу місцевого самоврядування до суду за визнанням спадщини відумерлою одразу ж виникає запитання: якщо спадкову масу складають тільки речі звичайної домашньої обстановки та вжитку, які не мають особливої цінності, та носильні речі спадкодавця, то чи доцільно у кожному випадку покладати на орган місцевого самоврядування обов'язок на звернення до суду про визнання спадщини відумерлою?

Цікавим є інститут визнання спадщини відумерлою й при його застосуванні в міжнародній практиці. Так, у разі смерті іноземного громадянина в Україні відповідно до норм чинного законодавства спадщина не може переходити до України, оскільки українське законодавство передбачає саме спадкування державою спадкового майна. Водночас визнання спадщини, належної громадянину України, відумерлою за кордоном без вказівки в Цивільному кодексі України про права держави на спадкування такого майна позбавить її права спадкування [9, с. 174]. Тому введення інституту визнання спадщини відумерлою в ЦК зобов'язує передбачити в міжнародних договорах правовий зв'язок між громадянством

та правом держави успадковувати належне громадянину України майно, якщо у нього немає спадкоємців за заповітом та за законом. Така подвійна «схема» регламентації спадкового процесу як внутрішньої, так і зовнішньої орієнтації дасть можливість однозначно відповісти на питання, порушені професором М. М. Богуславським та залишені ним без відповіді [10, с. 274]. Така регламентація питань спадкування дозволить відмежувати інтереси спадкоємців і держави, а також інтереси України в міждержавних відносинах.

Література і примітки

1. Юридический энциклопедический словарь / гл. ред. А. Я. Сухарев; редкол.: М. М. Богуславский, М. И. Козирь, Г. М. Миньковский и др. — М.: Сов. энцикл., 1984.
2. Оноре Тонні. Про право. Короткий вступ: пер. з англ. / *Оноре Тонні*. — К.: Сфера, 2004.
3. Международное частное право: учебник / под ред. Г. К. Дмитриевой. — М.: Проспект, 2000.
4. Шумилов В. М. Введение в правовую систему ФРГ / *В. М. Шумилов*. — М.: ООО Изд.-консалтин. компания «ДеКА», 2001.
5. Див. коментарі до ст. ст. 1268, 1269 ЦК: Цивільний кодекс України: наук.-практ. комент. — К.: Ін Юре, 2004. — С. 855–857.
6. Фурса Є. І. Процедура визнання спадщини відумерлою / *Є. І. Фурса* // Предпринимательство, хозяйство и право. — 2001. — № 3. — С. 66–67.
7. Харитоновна Т. Є. Глава 87. Здійснення права на спадкування / *Т. Є. Харитоновна* // Цивільний кодекс України / за заг. ред. Є. О. Харитоновна, О. М. Калітенко. — О.: Юрид. л-ра, 2003. — С. 1030.
8. Цивільний процес України: підручник. — Х.: Одісей, 2012. — 496 с.
9. Окреме провадження в цивільному процесі України: навч. посіб. / за ред. Р. М. Мінченко. — О.: Фенікс, 2010. — 224 с.
10. Богуславский М. М. Международное частное право / *М. М. Богуславский* // Международные отношения. — М., 1982. — С. 274.

А н о т а ц і я

Гонгало Р. Ф. Деякі сучасні аспекти участі держав у розгляді справ щодо спадкування за законом. — Стаття.

Насамперед йдеться про те, що питання про визнання спадщини відумерлою вирішується не за фактом відсутності (нез'явлення, усунення, відмови, неприйняття) спадкоємців, а за рішенням суду. Цивільне законодавство України щодо регулювання відносин спадкування за участю держави характеризується принципово новими підходами, що відповідають загальному духу цивільного права у забезпеченні автономії особистості та невтручання держави у сферу приватноправового життя людини та суспільства.

Ключові слова: спадкування за законом, визнання спадщини відумерлою, майно, за кордоном, цивільний процес, відмова від прийняття.

А н н о т а ц и я

Гонгало Р. Ф. Некоторые современные аспекты участия государств в рассмотрении дел о наследовании по закону. — Статья.

Прежде всего речь идет о том, что вопрос о признании наследства выморочным решается не по факту отсутствия (неявка, устранение, отказ, неприятие) наследников, а по решению суда. Гражданское законодательство Украины относительно регулирования отношений наследования с участием государства характеризуется принципиально новыми подходами, соответствующими общему духу гражданского права в обеспечении автономии личности и невмешательства государства в сферу частноправовой жизни человека и общества

Ключевые слова: наследование по закону, признание наследства выморочным, имущество, за рубежом, гражданский процесс, отказ от принятия.

S u m m a r y

Gongalo R. F. Some modern aspects of the participation of States in cases of inheritance under the law. — Article.

First of all it is about the fact that the issue of recognition of the inheritance escheated not decided upon the lack of (non-appearance, elimination, failure, rejection) heirs, and by court. The civil legislation of Ukraine concerning the regulation of relations with the state inheritance characterized fundamentally new approaches, appropriate to the general spirit of civil law to ensure the autonomy of the individual and non-interference in the sphere of private law of human life and society.

Keywords: hereditary succession, inheritance escheated recognition, property abroad, civil procedure, the rejection of the accept.